

Tilburg University

Lerend leiderschap

Schoot, H.J.M.

Published in:
De volgeling die voorgaat

Publication date:
2014

Document Version
Peer reviewed version

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Schoot, H. J. M. (2014). Lerend leiderschap: Augustinus en Thomas over de leraar. In K. Pansters (Ed.), *De volgeling die voorgaat: Leiderschap in het licht van Franciscus van Assisi. Theologische verkenningen bij het afscheid van Jan van den Eijnden ofm* (pp. 128-145). Valkhof Pers.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LEREND LEIDERSCHAP. AUGUSTINUS EN THOMAS OVER DE LERAAR

Henk J.M. Schoot, Utrecht

Inleiding

In de christelijke traditie horen leiderschap en leraarschap onlosmakelijk bij elkaar. De persoon van Jezus Christus vormt hiervoor de bron, en de ecclesiologie en de ambtstheologie werken dit verder uit in de richting van de roeping van de gedoopte en de roeping van de ambtsdrager.

Deze grondtrek van de christelijke traditie komt bij Augustinus en Thomas van Aquino op een bijzondere manier tot uiting. Augustinus ontwikkelt het begrip van Christus als innerlijke leermeester; hij is de *summus magister* die de leerling van binnen ondersteunt in zijn of haar leerproces. De dialoog met zijn zoon Adeodatus die over dit onderwerp handelt, heet dan ook *De Magistro*.¹ Een kleine negenhonderd jaar later neemt Thomas van Aquino dit onderwerp op in één van zijn bedisputeerde kwesties, die in de traditie dezelfde naam heeft gekregen.²

In de H. Schrift diende zich een specifieke reden voor deze traditionele gedachtelijn aan. In Mattheüs 23 zegt Jezus immers expliciet tegen de leerlingen dat niemand zich meester mag noemen, aangezien er maar één leermeester is, de Christus. Zowel bij Augustinus als bij Thomas vormt dit voorschrift het uitgangspunt van reflectie. Waarom zegt Jezus dit, en hoe moeten we dit voorschrift uitleggen?

Augustinus heeft eigenlijk twee invalshoeken als het gaat om het onderwijs-leerproces, namelijk een bemoedigende invalshoek voor allen die zelf onderricht geven, en een meer sceptische voor allen die zich met hem verbazen over het leervermogen van (jonge) mensen. De eerste lijn vinden we terug in zijn geschrift *De catechezandis rudibus*, wanneer hij schrijft over het onderwijs aan hen die geïnteresseerd zijn om christen te worden.³ De tweede lijn is die van de dialoog met zijn zoon Adeodatus, *De Magistro*. De jonge Adeodatus was zo geniaal, dat het Augustinus misschien wel onmogelijk was te denken dat hij al zijn kennis te danken had aan mensen, zo suggereert Gerard Wijdeveld.⁴ De keerzijde van de scepsis ten opzichte van het menselijke proces van onderricht werd geleverd door de belijdenis van Christus als degene die het menselijk verstand van binnen verlicht. Illuminatie noemt Augustinus dit, en later wordt hiernaar verwezen als naar zijn 'illuminatietheorie'.

De gangbare interpretatie zegt dat Thomas zich verzet tegen de al te sceptische benadering van Augustinus. We hoeven geen bovennatuurlijke verklaring te zoeken voor goed onderricht dat resulteert in ware kennis, zo luidt de samenvatting van zijn gedachten. Maar op dit vlak is in de wetenschap wel veel in beweging. Was Augustinus wel een scepticus? Mag men Augustinus wel abstraheren van zijn kerkelijke en theologische context? Was de theoloog Thomas

¹ Aurelius Augustinus, *De Magistro* (Turnhout: Brepols 1970), (Corpus Christianorum, Series Latina, XXIX/II.2; p. 157-203).

² Thomas van Aquino, *Quaestiones Disputatae De Veritate* (= QDV), Opera Omnia, T. XXII, Vol. II, Fasc. 1 (Romae ad Sanctae Sabinae: Editio Leonina 1972).

³ Aurelius Augustinus, *Goed onderwijs. Christendom voor beginners. [De catechezandis rudibus]*, ingeleid, bezorgd en vertaald door Vincent Hunink en Hans van Reisen, Budel: Damon 2008.

⁴ Aurelius Augustinus, *De Magistro*, Ingeleid, vertaald en toegelicht door Dr. G.E.A.M. Wijdeveld (Amsterdam 1938), p. 18-19.

niet juist de meest getrouwe 'Augustijn' van de middeleeuwen? Is er hier wel een tegenstelling tussen het Neoplatonisme van Augustinus en het veronderstelde Aristotelisme van Thomas? Hoe moeten we de grote Franciscaanse theologen van de middeleeuwen hier plaatsen, met name Bonaventura?

In deze bijdrage zal ik betogen dat als het gaat om onderwijs en kennisoverdracht, Thomas en Augustinus het eens zijn hierover: een goede leraar trekt als het ware zijn schoenen uit wanneer hij onderwijs geeft, omdat hij de innerlijke leraar van elke leerling respecteert. Zo geven beiden invulling aan Jezus' voorschrift om jezelf geen leraar te noemen.

'Laat jezelf geen leraar noemen'

Zoals gezegd, geeft Jezus in het evangelie van Mattheüs een voorschrift dat de traditie enorm heeft bezig gehouden. Jezus is kritisch op Farizeeën en schriftgeleerden, en houdt aan zijn leerlingen in dat kader het volgende voor: 'Jullie moeten je niet rabbi laten noemen, want jullie hebben maar één meester, en jullie zijn elkaars broeders en zusters. En noem niemand op aarde vader, want jullie hebben maar één vader, de Vader in de hemel. Laat je ook niet leraar noemen, want jullie hebben maar één leraar, de messias. De belangrijkste onder jullie zal jullie dienaar zijn. Wie zichzelf verhoogt zal worden vernederd, en wie zichzelf vernedert zal worden verhoogd' (Mt 23, 8-12).

De uitleg van Augustinus in *De Magistro*

Zowel Augustinus als Thomas van Aquino houden zich met deze passage bezig, wanneer ze nadenken over het leraarschap. Augustinus citeert deze uitspraak wanneer hij aan het einde is gekomen van zijn geschrift *De Magistro* (14,46).⁵ Augustinus doet daar een beroep op de uitspraak van Jezus om zijn eigen positie als leraar als een ondergeschikte positie aan te duiden. Het citaat vormt het slotstuk van een lange verhandeling die als kern heeft dat leren een inwendig proces is, dat vooral plaats heeft door het gesprek tussen de leerling en de eeuwige waarheid die in zijn hart woont.

Meestal worden in *De Magistro* drie gedeeltes onderscheiden. De eerste twee gedeeltes behandelen een basisprobleem dat wordt opgeroepen door het gebruik van (taal)tekens. Aan de ene kant hebben mensen tekens nodig om welke realiteit dan ook te kunnen onderwijzen aan anderen. Maar aan de andere kant hebben mensen kennis van die realiteit nodig om de betekenis van tekens te kunnen begrijpen. De introductie van de innerlijke leraar lost deze paradox op. Want het is deze innerlijke leraar die de hoorder de kennis verschaft van de realiteit die door de taal van de onderwijzer betekend wordt. Christus is zo de grond of mogelijkheid waarop menselijk onderwijs is gevestigd, en daarmee de grond van ware kennis.

⁵ Wanneer Augustinus later terugkijkt op zijn werk, zegt hij onomwonden dat *De Magistro* een uitleg is van het voorschrift van Mt 23: alleen God leert de mens kennis. *Retractationum libri duo* I, 12 (PL 32): 'Per idem tempus scripsi librum cuius est titulus: *De Magistro*, in quo disputatur et quaeritur et invenitur, magistrum non esse qui docet hominem scientiam nisi Deum, secundum illud etiam quod in Evangelio scriptum est: *Unus est Magister vester Christus.*'

'Over alle dingen echter, die wij begrijpen, raadplegen wij niet degene, die spreekt en van buiten geluid maakt, maar de waarheid, die inwendig onze geest leidt, al zijn wij misschien door woorden aangemaand om haar te raadplegen. Hij echter, die geraadpleegd wordt, onderwijst ons, Hij, van Wie gezegd is, dat hij in de inwendige mens woont, Christus, dat wil zeggen de onveranderlijke Kracht Gods en Zijn eeuwige wijsheid; iedere redelijke ziel raadpleegt Deze, maar aan ieder wordt slechts zoveel geopenbaard als hij vanwege zijn eigen goede of slechte wil bevatten kan. En wanneer hij zich eens vergist, gebeurt dit niet door een tekortkoming van de geraadpleegde waarheid, zoals het ook niet een tekort van dit licht buiten ons is, dat de lichamelijke ogen dikwijls falen; van welk licht wij zeggen, dat het geraadpleegd wordt over de zichtbare dingen, opdat het ons deze naar de mate van ons gezichtsvermogen toont.'⁶

Augustinus komt tot de gedachte van goddelijke illuminatie, omdat hij succesvol onderwijs of succesvolle kennis wil verklaren. Misschien vindt hij ook dat goddelijke hulp nodig is bij dubbelzinnige betekening. Een plausibeler verklaring zou kunnen zijn dat hij zich rekenschap wil geven van onze toegang tot realiteiten die we niet zintuiglijk kunnen waarnemen. Het centrale probleem in wijsgerig opzicht lijkt te zijn dat eindige schepselen en een eindige menselijke geest tegengesteld zijn aan waarheden die eeuwig geacht worden; hoe kan de mens die dan wel kennen?⁷ Hoe duidelijk Augustinus zijn opvattingen over het innerlijk leraarschap ook uiteenzet, uit de geschiedenis van wijsbegeerte en theologie blijkt dat hij ook veel vragen oproept. Op wie of wat baseert hij zich? Hoe fundamenteel is de vraag of je iemand wel kunt onderwijzen? Wat betekent het dat de leermeester inwendig is; is het de kennis van de leerling, of de kennis van Christus de leermeester? Is Gods hulp op te vatten als extrinsiek of intrinsiek?

De uitleg van Thomas in zijn *De Veritate*

Thomas houdt zich al tijdens zijn eerste Parijse periode (1256-1259) uitvoerig met het leraarschap bezig. De elfde kwestie die in de *Quaestiones Disputatae De Veritate* wordt aangesneden is geheel aan dit onderwerp gewijd. Veel van de juistgenoemde vragen komen op de een of andere wijze aan de orde, met name of een mens een ander kan onderwijzen, en of een mens zichzelf kan onderwijzen. Thomas concentreert zich daarbij vooral op het vinden van een positie tussen twee uitersten, namelijk die van Avicenna, die leert dat alle kennis van buiten komt, en van anderen, die houden dat leren niets anders is dan zich herinneren – alle kennis zit dus al 'van binnen'. Thomas zegt dat beide posities eigenlijk op hetzelfde neerkomen, namelijk dat het menselijk verstand geen eigen zelfstandige positie krijgt, en dat dat de ordening die God aan de schepping heeft meegegeven geen recht doet. Op het gebied van schepping, op het gebied van het menselijk handelen, én op het gebied van het menselijk kennen en onderwijzen kiest Thomas voor één en dezelfde

⁶ XI, 38; Vertaling Wijdeveld p. 110.

⁷ Zie Gareth B. Matthews, 'Knowledge and illumination', in: *The Cambridge Companion to Augustine*, Eleonore Stump and Norman Kretzmann (eds.) (Cambridge: CUP 2001) p. 171-185; Timothy Noone, 'Divine Illumination', in: *The Cambridge History of Medieval Philosophy*, Robert Pasnau (ed.) (Cambridge: CUP 2010) p. 369-383.

benadering, namelijk die van de relatieve zelfstandigheid van de tweede oorzaken; in dit geval van de mens als kenner en onderwijzer.

Maar hoe zit het dan met het voorschrift van Jezus je geen leraar te laten noemen? In deze kwestie blijkt Mattheüs 23,8 juist de motor van de vraagstelling te zijn. Bij Thomas kun je de schriftuurlijke achtergrond van zijn vragen meestal ontdekken door de argumenten *sed contra* te lezen.⁸ Welnu, het *sed contra*-argument is in *De Veritate* 11.1 ongewoon uitgebreid, en start niet met Mt 23, maar met twee uitspraken uit de tweede brief aan Timotheüs, waarin Paulus zichzelf 'leraar van de volkeren' noemt (2 Tim 1,11) en waarin hij Timotheüs oproept om te blijven bij 'alles wat je geleerd hebt.' Als Paulus leraar is, dan kan een mens leraar zijn, zo luidt de boodschap. Het derde *sed contra*-argument noemt dan Mt 23,8: 'Eén is jullie Leraar', 'Eén is jullie Vader', maar gaat ermee in discussie: dat God Vader van alle mensen is sluit niet uit dat een mens waarlijk vader genoemd kan worden, dus dat alleen Christus Leraar is sluit ook niet uit dat een mens leraar genoemd kan worden.⁹ Strikt genomen moet je dus zeggen dat Thomas hier ingaat tegen het uitdrukkelijke gebod jezelf niet leraar te noemen. Dat zal misschien de reden zijn waarom het gesprek met Mt 23 zich niet beperkt tot de *sed contra*-argumenten. Ik ken geen andere voorbeelden bij Thomas waar dezelfde schriftpassage niet alleen in de *sed contra*-argumenten maar ook in de argumenten en de antwoorden op de argumenten voorkomt. Het allereerste argument brengt Jezus' gebod in stelling: 'Laat jezelf geen rabbi noemen', en het commentaar van Hieronymus (in de *Glossa Ordinaria*) geeft de reden: om te vermijden dat jullie een eer aan mensen toekennen en je deze toe-eigent, terwijl die aan God toekomt. In zijn antwoord op dit schriftargument trekt Thomas de lijn van het *sed contra*-argument door, door aan te geven hoe de glosse bedoeld is. De glosse wil aangeven dat hier juist geen absoluut verbod gegeven wordt, maar dat verboden wordt dat mensen zó leraar genoemd worden alsof hen het leraarschap op de eerste plaats toekomt.

'Alsof we hoop stellen op de wijsheid van mensen en niet liever de goddelijke waarheid raadplegen over de dingen die we van mensen horen. En deze goddelijke waarheid spreekt in ons door de afdruk van zijn gelijkenis waardoor wij over alle dingen kunnen oordelen',

zegt Thomas.¹⁰ Dit antwoord is buitengewoon interessant. 'Laat jezelf geen leraar noemen' legt Thomas uit als een oproep om te onderkennen hoezeer de mens in zijn oordelen afhankelijk is van Gods gelijkenis - *impressio similitudo sui* - die de mens in zichzelf aantreft, en die hij kan consulteren. Op basis daarvan kun je zeggen dat de goddelijke waarheid in de mens spreekt en geraadpleegd kan worden. Let wel, er is geen reden om hier aan te nemen dat Thomas zijn uitspraak beperkt tot het onderricht over het geloof. Dat is hier anders dan in Thomas' commentaar op het Mattheüs-evangelie dat we zo zullen bestuderen. Hier ontbreekt elke aanwijzing dat

⁸ In de opbouw van de weergave van het dispuut worden deze argumenten geplaatst na de vraag en na de argumenten voor de éne kant, en vóór de integrale beantwoording door de magister in het *corpus articuli* en diens beantwoording van de afzonderlijke argumenten van het begin. De argumenten *sed contra* vormen vaak de oorsprong van de vraagstelling en de inleiding op de positie van de magister vanuit het gezag van Schrift en Traditie.

⁹ De overige *sed contra*-argumenten noemen het feit dat de apostelen beschouwd worden als leraren, sluiten aan bij Aristoteles die zegt dat wie kennis heeft een ander daarin kan onderwijzen, en verwijzen naar de opvatting van Augustinus dat de mensen na de zondeval onderricht van elkaar nodig hebben.

¹⁰ QDV 11.1 ad 1.

Thomas de oproep van Jezus leest in de context van kerkelijke ambtsdragers (die lijken op de schriftgeleerden en Farizeeën). Hij spreekt over het menselijke kennen en leren als zodanig. Toch roept Thomas' uitleg van Mt 23 hier veel vragen op. Hoe vat hij de verhouding van menselijke en goddelijke wijsheid op? Spreekt God in het innerlijk van de mens van nature of door genade, is het een intrinsiek of een extrinsiek spreken? Waarom noemt Thomas hier 'oordelen'? Gaat het dus meer over de zekerheid van kennis, dan over keninhoud, of juist over beide? Welke rol speelt de kennis op basis van zintuiglijke waarneming?

De uitleg van Thomas in zijn Mattheüs-commentaar

Uit Thomas' tweede periode in Parijs beschikken we over een dictaat van zijn colleges over het Mattheüs-evangelie, waarvan het bijna zeker is dat die plaatsvonden in het academisch jaar 1269-1270. Jezus, zo zegt Thomas, oefent zware kritiek uit op de schriftgeleerden en Farizeeën. Ze handelen niet naar hun eigen voorschriften, en leggen zware lasten op de schouders van de mensen. Ze zoeken roem en eerbied voor zichzelf. Thomas vermeldt dan fijntjes dat we dit in de kerk ook kennen. Hij verwijst naar Origenes, die een preciese toepassing van vers 7 en 8 heeft gemaakt op de verschillende ambtsdragers van de kerk. 'Ze verlangen een ereplaats bij feestmaaltijden' duidt op de diaken (die immers de tafel bedient). 'Ze verlangen een ereplaats in synagogen' is van toepassing op de priester. En de bisschop, die immers leraar moet zijn, is degene die 'eraan hecht op het marktplein eerbiedig te worden begroet en door de mensen rabbi te worden genoemd.' Hetgeen Jezus vervolgens zegt beschouwt Thomas op de eerste plaats als een oproep om geen roem na te streven en op de tweede plaats als een uitnodiging tot nederigheid. In het vervolg spreekt Jezus van Leraar en van Vader, en dat hoort bij elkaar, zegt Thomas. Want wie de eerste plaats bekleedt, die heeft tot taak om te instrueren en te besturen. 'Laat jezelf geen Rabbi noemen, want jullie hebben maar één Meester' wil volgens Thomas zeggen dat Jezus hier een onderscheid maakt tussen een leraar die zijn eigen onderricht of leer heeft, en iemand die alleen de leer van een ander doorgeeft. Alleen God heeft in eigenlijke zin een leer, en als anderen leraar genoemd worden dan zijn ze dat omdat ze die leer dienen. Bij de eerste hoort gezag, bij de tweede nederigheid. Zelfs de grootste van de leerlingen beschouwe zichzelf als dienaar. Thomas verwijst hier ook naar Chrysostomos, die zegt dat er maar één van nature God is, maar velen god zijn door deelhebbing, en dat dat ook geldt voor het Leraarschap.

Maar hoe kan een mens weten dat hij de leer niet van zichzelf heeft? Nu komt Thomas te spreken over de innerlijke verlichting en maakt hij een vergelijking tussen de leraar en de dokter. De mens weet dat hij de leer niet van zichzelf heeft, omdat hij niet in staat is om die leer te geven aan wie hij maar wil; alleen God komt dat toe, omdat alleen God van binnen het hart verlicht. Het lijkt op een dokter die iemand geneest door hem van buiten iets toe te dienen; maar het is op de eerste plaats diens natuur die de zieke doet genezen, terwijl de dokter hem alleen hulpmiddelen toedient. 'Zo is het ook met kennis, omdat het beginsel [daarvan] bij ons van nature bestaat, namelijk het verstand. Iemand die onderwijst gebruikt dingen die de leer helpen, zoals de dokter ten behoeve van de gezondheid. Maar alleen God werkt in het verstand'.¹¹ Daarom is er maar één jullie leraar, en moeten jullie geen leraren

¹¹ *Lectura in Mt XXIII*, lectio 1.

genoemd worden. Thomas' tekst is hier wat moeizaam weergegeven door de student, maar de betekenis lijkt duidelijk genoeg. Net als een dokter is een menselijke leraar niet meer dan een dienaar; de een staat in dienst van de natuur die zelf de genezing moet verrichten, de ander staat in dienst van het verstand van de leerling, waarin God het werk moet doen.

We zien hier dus dat Thomas benadrukt dat de leraar een dienaar is, omdat hij slechts hulpmiddelen kan aanreiken aan de leerling, in wie God het werk moet doen. Alleen God werkt van binnenuit, en de leraar moet zich daarvan bewust zijn, wil hij niet het risico lopen om de plaats van Christus voor zich op te eisen en zich aan hoogmoed schuldig te maken. Christus immers, zo zegt Thomas verderop, is het Woord, en daarom behoort het hem toe om te onderrichten. Hij is ook als mens gezonden om te onderrichten, want 'Niemand heeft ooit God gezien. De Eengeborene die aan het hart van de Vader rust, heeft hem doen kennen.' (Jo 1,18).¹²

De leraar als dokter

Wie dit commentaar van Thomas overdenkt vraagt zich af hoe zich dit verhoudt tot de gebruikelijke interpretatie van zijn positie. Gebruikelijk is om Thomas tegenover Augustinus te situeren. Thomas zou zich dan vooral laten inspireren door Aristoteles, terwijl Augustinus schatplichtig is aan het neo-platonisme. Onder invloed van de ontdekking van Aristoteles' werken in zijn tijd, zou Thomas de nadruk leggen op het abstractievermogen van de mens, dat de 'voorstellingen' (phantasmata) die de zintuiglijke waarneming binnen brengt vertaalt naar geabstraheerde kenbeelden en zo zelfstandig kennis vormt. Het licht waarmee God het menselijk verstand verlicht zou dan beperkt worden tot het licht van de kenbeginselen die elke mens van nature kent (bijvoorbeeld dat elk geheel groter is dan zijn delen) of samen vallen met het licht van de natuurlijke rede zelf. Maar zelfs als we verdisconteren dat de context van Mt 23 door Thomas als een 'kerkelijke' wordt geïnterpreteerd, en de kennis waarom het hier gaat vooral kennis van God is, dan nog is zijn beroep op de noodzaak van de inwendige leraar opvallend. Dit is te meer het geval waar de argumentatie toch sterk lijkt op die van *De Veritate* 11.1, die toch over kennis en onderwijs in algemene zin handelt. Vooral de vergelijking van de leraar met de dokter is veelzeggend. Voor Thomas betekent dat, dat je als docent niets anders doet dan assisteren bij het werk wat God zelf in de leerling verricht. Niemand kan de kennis van de leerling produceren, laat staan zijn eigen kennis restloos overbrengen. Kennis is niet als bloed dat per transfusie wordt overgebracht; de kennis van de leerling is de kennis van de leerling, en lijkt op die van de leraar, en niet meer dan dat. Thomas citeert instemmend Augustinus in *De Magistro*, die zegt: alleen God heeft de leerstoel in de hemelen, want hij leert de waarheid van binnen. Een mens die onderwijst lijkt op een boer: hij produceert de vruchten van de boom niet, maar maakt ze mogelijk door de

¹² Het verbod om je leraar te noemen heeft ook een concrete kant voor Thomas en zijn bedelbroeders, ten tijde namelijk van de zogenoemde mendicantenstrijd, waarbij de bedelbroeders werden aangevallen op hun rol in het universitaire onderwijs. De tegenstanders vatten Jezus' uitspraak op als een evangelische raad, alleen bedoeld voor wie een religieuze levensstaat heeft, maar Thomas antwoordt dat het om een voorschrift gaat voor alle mensen. Het moet niet absoluut worden opgevat, maar zegt dat mensen zich dienen te onthouden van het 'ambitium magisterii', de ongebreidelde eerezucht waarmee iemand naar de titel streeft of het vertoon dat met het magisterschap gepaard kan gaan. *Liber contra impugnantes Dei cultum et religionum* II, 1, arg 1 en ad 1.

boom te onderhouden; *cultor non factor*. Een leraar brengt een leerling in de goede dispositie. Alleen God werkt van binnen, zegt Thomas.¹³

Augustinus over goed onderwijs

Al eerder sprak ik van twee invalshoeken bij Augustinus als het gaat over het onderwijsleerproces, namelijk een meer sceptische en een meer bemoedigende. De laatste invalshoek komt aan bod wanneer de praktijk van het onderwijs door Augustinus wordt besproken in *De catechizandis rudibus*. Wat hij hier aan diaken Deogratias voorhoudt is wel heel herkenbaar en interessant. Deogratias is kennelijk zelf regelmatig ontevreden over het onderwijs dat hij geeft aan personen die christen willen worden, en Augustinus sluit daar op zeer bescheiden wijze bij aan, door eigener beweging te vertellen dat ook hij zijn eigen betoog vaak ondermaats en vervelend vindt. Augustinus somt een aantal omstandigheden op die in dit verband een rol spelen, en bespreekt elk van deze. Hij geeft de diaken goede raad en schuwt daarbij niet om ook in te gaan op de meer persoonlijke achtergronden van de docent. Ook al is Christus de inwendige leraar, en benadrukt Augustinus dit ook hier, de aanpak en de persoon van de docent verdienen evenzeer aandacht.

Hoe kunnen we ervoor zorgen dat iemand met plezier onderwijs over het geloof aan belangstellenden geeft? Als opgeleid en geoefend retoricus vindt Augustinus het niet moeilijk om regels te geven waar je je als onderwijzer aan vast kunt houden; waar je moet beginnen bijvoorbeeld, en hoe je variatie kunt aanbrengen. Maar de belangrijkste kwestie vindt hij de vraag hoe we ervoor kunnen zorgen dat iemand met plezier onderwijs geeft. 'Want hoe meer hij dat kan, des te prettiger is hij om naar te luisteren. Dát is de belangrijkste zorg!'¹⁴ Blijmoedigheid – *hilaritas* – is nodig, maar in de praktijk heeft de onderwijzer vaak te maken met innerlijke weerzin, waardoor hij zijn betoog ondermaats en vervelend vindt. Augustinus spreekt hier van *taedium*, dat vertaald kan worden met afkeer, tegenzin of verveling. Het uitwendige geraas van woorden begint degene die de innerlijke stilte verkiest tegen te staan. Andere leraren lijken bedrevener te zijn in hun onderwijs, wat je als leraar er toe aanzet om eerder te luisteren dan te spreken.

Augustinus noemt vijf aspecten van de innerlijke afkeer, om ze vervolgens één voor één van goede raad te voorzien: 1) De leerling begrijpt het niet; de leraar moet zich aanpassen aan het begripsvermogen van de leerling. 2) De leraar moet de al te vertrouwde stof telkens herhalen. 3) De leerling reageert niet. 4) De leraar wordt gestoord in ander werk waar hij de voorkeur aan geeft; en 5) De leraar is van slag door verschillende vormen van ergernis over anderen of over zichzelf.

Al deze omstandigheden staan de blijmoedigheid van de leraar in de weg, die juist nodig is om goed onderwijs te geven. De goede raad die Augustinus geeft staat dan ook in dienst van het verwerven van die blijmoedigheid. Zo wijst hij zijn lezer op het voorbeeld van Christus, die zwak werd met de zwakken; zo ook moet de leraar afdalen van zijn kennisniveau naar dat van zijn leerlingen, om vervolgens met een goed geweten en voldaan terug te keren. Het kruid dat opgewassen is tegen de vervelende effecten van herhaling is dat van de liefde van vader, moeder of broer; zodra we de leerling met die liefde benaderen wordt alles weer nieuw en wordt de leraar beloond met de blijheid van de leerling. De leraar zal proberen te achterhalen wat de reden ervan is dat zijn gehoor geen reacties vertoont. Is er sprake van

¹³ QDV 11,1 arg. 8 en ad 8.

¹⁴ Augustinus, *Goed onderwijs*, p. 51.

religieuze vrees of menselijk ontzag? Begrijpt de leerling het niet, of veracht hij hetgeen hij hoort? De leerlingen moeten vriendelijk aangespoord worden, met broederlijke affiniteit, en de leraar moet vertrouwen geven en vragen stellen en zo in gesprek raken met zijn leerlingen. Hij moet mededogen hebben wanneer het gehoor bijvoorbeeld vermoeid is, en met humor te werk gaan, de aandacht wekken met iets wonderlijks of verbazingwekkends, iets pijnlijks of iets bedroevends; hij kan proberen het persoonlijk te maken, en moet in ieder geval aandacht geven aan de vermoeidheid die kan ontstaan doordat mensen te lang moeten staan: laat ze zitten, en wees niet te lang van stof! Wanneer de leraar soms gestoord werd terwijl hij ander werk aan het doen was waar hij de voorkeur aan gaf, dan moet hij maar bedenken dat God het onderwijs kennelijk belangrijker vindt op dit moment, en dat onderwijs dus geen reden voor bedroefdheid mag zijn.

Misschien wel het meest opmerkelijke advies geeft Augustinus aan de leraar die van slag is omdat hij boos is, en zich ergert aan anderen of aan zichzelf. Als zich dat voordoet, dan gaat het les geven niet goed. Wie zich ergert komt niet verder dan een slap en futloos betoog, 'want het moet door de aders van een hart waar het kolkt en stoomt' (blz. 93). Als het gaat om boosheid op anderen, dan roept Augustinus de leraar op om naastenliefde in acht te nemen, en zich te realiseren dat hij juist blij moet zijn met elke persoon die zich wil bekeren, ook al komt bij hem de angst op dat het met de ander fout zal aflopen. Voor deze mensen is Christus gestorven en deze mensen heeft hij met de prijs van zijn bloed bevrijd. Het verdriet over wie afhaakt moet plaats maken voor de blijdschap die een nieuwe kans juist biedt. De pijn van het moment moet de leraar omzetten in brandstof voor een gloedvoller en feller betoog. Maar het kan ook zijn dat dwaling of zonde ons als leraren in de weg zit en de reden is voor neerslachtigheid. Augustinus wijst er op dat een gebroken hart juist een offer voor God is. We krijgen een kans om wat we verkeerd gedaan hebben goed te maken, en moeten die kans in het onderricht van iemand die daarom vraagt dan ook grijpen. Laten we zeker niet de fout maken die kans te laten lopen en zo opnieuw te zondigen.

'Met deze en soortgelijke gedachten en overwegingen moet je die duisternis van afkeer en verveling verdrijven, zodat je aandacht gericht kan worden op het godsdienstonderwijs. Zo neemt je gehoor met genoeg in zich op wat bij jou krachtig en blijmoedig opwelt uit een rijke stroom van naastenliefde. Dit zijn niet zozeer woorden van mij tot jou, als wel tot ons allen van de liefde, die "in ons hart is uitgegoten door de Heilige Geest, die ons gegeven is". (Ro 5,5)'
zo besluit Augustinus zijn eerste gedeelte.¹⁵

We mogen wel concluderen dat hier niet iemand aan het woord is die het onderwijs eigenlijk als een onmogelijke aangelegenheid beschouwt, en dit wil overlaten aan een inwendige leermeester. Al het advies is er juist op gericht om het onderwijs te verbeteren. Er is ook niet iemand aan het woord die zijn collega's met tegenzin leraren noemt, omdat ze zich iets zouden aanmatigen wat hen niet toekomt. Hier is eerder sprake van het tegendeel, omdat Augustinus op opmerkelijke wijze zich herkent in de ontevredenheid van Deogratias over zijn eigen onderwijsprestaties. Hij klopt zichzelf niet op de borst, noch heeft hij te maken met collega's die dat doen, en heeft juist ook uitdrukkelijk oog voor de boosheid en de zondigheid van de leraar, en de weerbarstigheid van de onderwijspraktijk. Het lijkt erop dat Augustinus er van overtuigd is dat goed onderwijs niet vanzelfsprekend is, en de vraag of een leraar wel

¹⁵ Augustinus, *Goed onderwijs*, p. 121. De vertalers spreken telkens van godsdienstonderwijs, maar de lezer moet hier wel beseffen dat het gaat om onderricht voor mensen die zich tot de kerk wenden omdat ze zich willen bekeren.

onderwijs kan geven terecht is. Niet omdat onderwijs onmogelijk is, maar wel omdat het veel aandacht vraagt. Aandacht voor de eigen persoon van de leraar, maar vooral ook aandacht voor de leerling. Augustinus spreekt in dit verband niet over Christus als de innerlijke leraar, maar wel over naastenliefde, en over het feit dat de leraar zelf zich bevindt in de navolging van Christus.

Augustinus en Thomas en de franciscaanse theologen

Augustinus' opvattingen over Christus als innerlijke leraar zijn nauw verbonden met zijn visie op taal en kennis. Als 'semiotisch scepticus' (Willem de Pater) is Augustinus van mening dat ware kennis niet kan worden overgebracht door taal, die te beschouwen is als tekens en niet als de te kennen werkelijkheid zelf. Luisteren naar of het bestuderen van taaluitingen is dus onvoldoende om ware kennis op te doen. Dit klemmt des te meer waar het gaat om taal over bijvoorbeeld het eeuwig leven – een 'zaak' die wij niet kennen en waarover wij alleen horen. Ook andere zintuiglijke waarneming leidt niet tot het gewenste doel. Dit laatste is dan ook meer in de traditie van Aristoteles en Thomas van Aquino, en niet zozeer in de traditie van Plato en Augustinus. Verkiest Augustinus een meer bovennatuurlijke verklaring voor kennis, namelijk de verlichting door Christus als innerlijke leraar, Thomas beschouwt kennis als het resultaat van abstractie op basis van zintuiglijke waarneming. Omdat Thomas echter een zeer groot respect heeft voor Augustinus, spant hij zich in om beide visies met elkaar te verzoenen. Dit heeft tot gevolg dat de wijsgeren die in het voetspoor van Thomas nadenken, tot zeer uiteenlopende interpretaties komen van diens uiteenzettingen over het onderwijs en de inwendige leraar. In ieder geval hebben al deze interpretaties met elkaar gemeen dat ze zich niet willen neerleggen bij een bovennatuurlijke verklaring voor de natuurlijke aangelegenheid van het functioneren van het menselijk kenvermogen. Waarom zouden we bijvoorbeeld een dergelijke verklaring moeten geven voor de zo dagelijkse werkelijkheid van het aanleren van een moedertaal? De Pater wijst er echter op dat toegegeven moet worden dat Augustinus wel degelijk een punt had. Men noemt dat tegenwoordig het wonder van de taal: hoe kan verklaard worden dat mensen door het combineren van bekende woorden iets nieuws kunnen zeggen?¹⁶

Maar ik heb al eerder laten blijken dat het niet gemakkelijk is om de posities van Augustinus en Thomas goed ten opzichte van elkaar te bepalen. Er was veel te doen over dit onderwerp, en dat is nog steeds het geval. Hier ontbreekt de ruimte om uitvoerig stil te staan bij de interpretatiegeschiedenis. Ik wil echter wel graag melding maken van een zeer interessante en veelbelovende nieuwe interpretatie die recent is verwoord door de theologie Lydia Schumacher.¹⁷ Schumacher wil met haar boek een nieuwe interpretatie geven van de geschiedenis van het denken over goddelijke verlichting. Het thema van de goddelijke illuminatie, dat voor het eerst door Augustinus werd verwoord, geeft antwoord op de vraag hoe het menselijk verstand tot kennis komt, en bijgevolg op de vraag hoe menselijk onderwijs mogelijk is. Zoals al genoemd zien velen in de zienswijzen van Aristoteles een alternatief voor Augustinus. De tegenstelling tussen Augustinus en Aristoteles, waarbij de een de

¹⁶ Willem A. de Pater en Pierre Swiggers, *Taal en teken. Een historisch-systematische inleiding in de taal filosofie* (Leuven en Assen 2000), p. 85.

¹⁷ Lydia Schumacher, *Divine Illumination: The History and Future of Augustine's Theory of Knowledge* (Chichester, England: Wiley-Blackwell, 2011).

nadruk op de goddelijke verlichting en de ander op het menselijk abstractievermogen zou leggen, vertaalt zich in tegenstellingen tussen theologen in bijvoorbeeld de dertiende eeuw, maar ook in de negentiende en twintigste eeuw. De franciscaanse theoloog Bonaventura wordt gezien als bij uitstek voorvechter van de ideeën van Augustinus, terwijl Thomas meer op de lijn van Aristoteles zou zitten. Wanneer Duns Scotus, een latere franciscaanse theoloog, afstand doet van de illuminatietheorie en een sterk onderscheid tussen geloofswaarheden en redelijke kennis aanbrengt, wordt een grotere overeenkomst tussen beiden over het hoofd gezien, zo stelt Schumacher. Die grotere overeenkomst is namelijk hun beider interpretatie van Augustinus. En, zo stelt Schumacher, die interpretatie is foutief. Schumacher vindt dat Thomas' positie als meer in overeenstemming met die van Augustinus moet worden beschouwd, dan die van Bonaventura of Duns Scotus. Immers, ook al vernieuwt Thomas zijn inzichten ter zake met behulp van Aristoteles, dan nog deelt hij met Augustinus de overtuiging dat er geen tegenstelling kan bestaan tussen goddelijk en menselijk weten. Wie daarentegen illuminatie op de 'franciscaanse' manier opvat, maakt er een nulsomspel van; de bijdrage van de mens gaat ten koste van die van God, of, waarschijnlijker, andersom. Het voedt skepticisme ten opzichte van het autonome menselijke kenproces, komt over als een tamelijk kunstmatige manier van het redden daarvan, en helpt de menselijke geest te ontsnappen door een beroep te doen op bovennatuurlijke bijstand. Het vraagstuk van menselijke kennis en onderwijs is op zichzelf al belangrijk genoeg, maar in feite meldt zich hier een vraagstuk dat fundamenteel gaat over de verhouding tussen God en de wereld als zodanig, over de verhouding tussen natuur en genade. Belangrijke trefwoorden die door Schumacher worden gehanteerd zijn dan ook intrinsiek en extrinsiek: bestaat de verlichting door God van het menselijk verstand in de gave van het intrinsieke menselijke kenvermogen, of komt het uitdrukkelijk van buiten en is het als een extrinsieke invloed of kracht te beschouwen die aan het kenvermogen wordt toegevoegd? In het laatste geval wordt de menselijke integriteit en relatieve zelfstandigheid niet langer gewaarborgd, en wordt de deur opengezet voor nominalisme en fideïsme.

De voorstellen die Schumacher doet deed zij tamelijk recent, maar de eerste reacties in de reviews in internationale vaktijdschriften luiden dat ofschoon men op onderdelen kritiek heeft, de benadering van Schumacher waardevol en interessant wordt gevonden.¹⁸ De tijd zal leren of we hier inderdaad te maken hebben met een belangrijke correctie. Onze lezing in deze bijdrage wijst wel in die richting.¹⁹

Conclusie

Wie leiding geeft in de kerk, geeft richting, ook door onderwijs te geven. Wie goed onderwijs geeft, doet dat in het besef van zijn eigen ondergeschiktheid. De leraar brengt de leerling niet tot kennis, maar de leerling doet dat zelf, door in gesprek te gaan met zijn inwendige waarheid. Die inwendige waarheid immers, is het beeld van de waarheid die Christus is. Aldus is de leraar ondergeschikt aan Christus, en is de

¹⁸ Bijvoorbeeld Steven P. Marrone in de *Journal of the History of Philosophy* 50/2 (April 2012), p. 293-294 en Robert Miner in *Reviews in Religion and Theology* 20/2 (Maart 2013) p. 315-318.

¹⁹ En dat geldt zeker ook voor een ander recent onderzoek dat zich eveneens richt op de kennende en willende mens als beeld van de Drie-een God bij Thomas van Aquino, maar de studie van Schumacher niet hanteert: Kevin E. O'Reilly o.p., *The Hermeneutics of Knowing and Willing in the Thought of St. Thomas Aquinas* (Publications of the Thomas Instituut te Utrecht, vol. XV), (Leuven: Peeters Publishers, 2013).

kern van het proces van leren verbonden met het Christusmysterie. De goede leraar weet, dat hij daarbij als het ware zijn schoenen uit moet doen. Uit ontzag, maar ook uit blijdschap.

En toch zal de goede leraar alle omstandigheden in acht willen nemen, ook de praktische. Augustinus blijkt goed oog te hebben voor die praktijk. Hij past daarmee bij Thomas, die immers het volle pond wil geven aan de relatief zelfstandige oorzakelijkheid van de leraar. Het kan niet anders dan dat Augustinus zijn eigen praktijk hier verwoordt. Het is een persoonlijk verhaal, waarin plaats is voor frustratie en morele tekortkomingen, en tegelijkertijd de leraar bemoedigd wordt. Anderzijds is ook Thomas zich zeer bewust van de afhankelijkheid van elke leraar van de éne Leraar die mensen hebben. De vergelijking van de leraar met de dokter, die niets meer – maar ook niets minder – kan doen dan het inwendige natuurlijke proces bijstaan, is hier veelzeggend. God werkt van binnen, en toch komt dat niet in mindering op de zelfstandigheid van de kennende en strevende mens. De kern van het onderwijs wordt gevormd door een nederige leraar die respect heeft voor de Leraar in de leerling; daarover zijn Augustinus en Thomas het eens.